

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ЯВИЩА БУЛІНГУ

Анна КОРОЛЬ,
студентка Школи
соціальної роботи
ім. В. І. Полтавця
Національного
університету
«Києво-Могилянська
академія»

Сьогодні проблема насильства в школах постає дуже гостро, що підтверджується великою кількістю відповідних досліджень [1, 2, 3] та численними спробами запобігання цьому явищу та послаблення його впливу на соціальне середовище загалом та конкретних осіб зокрема, що впроваджуються у всьому світі [3, 2]. Булінг, знущання дітей над дітьми, поширений в Америці, європейських та інших країнах (дослідження проведені в Норвегії, Англії, Ірландії, Нідерландах, Португалії, Австралії, Японії, Бразилії, Канаді) [4, 2, 5], хоча згідно з певними дослідженнями [4, 2] найчастіше він відбувається саме в американських школах. Так, наприклад, 86% дітей Сполучених Штатів у віці 12–15 років зазначили, що з них знущалися або дражнилися в школі.

Проблему булінгу почали досліджувати зовсім недавно, у 60–70-х роках ХХ ст., коли суспільство замислилося над існуванням зв'язку між явищами девіантної та агресивної поведінки в соціумі та тим, як людина виховується, зростає та навчається протягом шкільних років, та почало усвідомлювати важливість вивчення причин та наслідків цього явища, щоб в результаті мати важелі впливу та контролю над ситуацією. Булінг можна вважати першим кроком до справжнього насильства та злочинної поведінки, що доводять дослідження. Так, 60% з тих, кого було визначено як кривдника в 6–9 класах, мали хоча б одну судимість до віку 24 років, а 35–40% — три або більше серйозних злочинів, досягнувши 25-річного віку [4]. 23% дітей, потерпілих від булінгу, та 71% вчителів заявило, що вчителі втручаються в ситуацію кривдження

часто або практично завжди [6], а це говорить про те, що дорослі недооцінюють частоту та травматичність випадків знущання та агресивної поведінки серед дітей та підлітків, не сприймають булінг як серйозну проблему, вважаючи такі випадки певними проявами їхнього дорослішання. Насправді випадки знущання дітей над дітьми не розповідаються дорослим — батькам або вчителям, тобто мають прихований, непомітний для сторонньої людини характер [4]. Лише 16% норвезьких дітей у другому класі та 6% дев'ятикласників розповідають комусь, що стали жертвою булінгу [5]. Однак існує різниця між справжнім булінгом і невинними жартами, притаманними дитячому середовищу.

Діти та підлітки є найбільш вразливою категорією, вони соціалізуються, формують власну систему сприйняття світу, систему цінностей та пріоритетів, навчаються різним моделям поведінки, і, на жаль, булінг стає однією з таких моделей.

У зв'язку зі збільшенням випадків булінгу в школах Америки, Європи та інших країн виникає необхідність активно діяти для подолання цієї проблеми. Досвід України, на жаль, не є винятком зі світових тенденцій, а лише підтверджує тяжіння до укорінення булінгу, насильства в школах та підліткової злочинності. В одному з наказів заступник міністра освіти зазначає, що за статистикою в Україні відбувається «омолодження» складу правопорушників, зростає кількість групових правопорушень, в окремих місцях створюються постійні підлітково-молодіжні групи асоціального напрямку, а також відзначається зростання агресивності поведінки учнів, збільшення кількості дівчат-підлітків із проявами антисуспільної поведінки. Так, якщо в 2005 році серед осіб, яких звинуватили в скоєнні злочину, було 13,1 тисячі неповнолітніх,

то в 2006 році неповнолітніх правопорушників, викритих міліцією, було 22,8 тисячі осіб. Згідно з результатами анкетування, проведеного Міністерством юстиції, приниження у школі зазнавало 45% опитаних дітей у Закарпатській області, половина опитаних школярів Київської області, і більше половини юних одеситів були свідками чи жертвами булінгу в школі. Серед чернівецьких школярів морального приниження хоч раз у житті зазнавали 48% учнів; фізичного кривдження — 27%; нападу з боку групи — 14%; пограбування — 12%; сексуальної загрози — 8% опитаних [7].

Булінг лише в меншості випадків є фізичним насиллям, а більш розповсюдженим знуцанням, яке відбувається між дітьми, є вербальне приниження та різного роду образи, а також виключення з референтної групи, неприйняття та ізоляція, розповсюдження неправдивих чуток та інша поведінка, яка тим чи іншим шляхом завдає шкоди потерпілому. Усі ці різноманітні дії приводять до приниження потерпілого та отримання кривдником задоволення від цього, і цикл насильства не обривається, а лише набирає обертів. Це ще раз доводить необхідність зовнішнього втручання в таке коло.

Конфлікти та непорозуміння між учнями у школах виникають часто, і всі вони потребують уваги задля недопущення розгортання небажаних подій. Вражаючим фактом є той, що в процесі булінгу задіяні насправді практично всі учні школи, а не лише кривдники та потерпілі, що позначається відповідним чином на моделях поведінки всіх цих дітей. Тому і виникає гостра потреба оперативного реагування на перші ознаки булінгу та наростання непорозуміння між учнями.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ БУЛІНГУ ТА ЙОГО ВИДИ Й УЧАСНИКИ

1.1. Поняття і види булінгу та особливості явища

Булінг (від англ to bully — задиратися, знуцатися, змушувати погрозами) — повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією. Усі дії, попри їх різноманітність, мають спільні риси: 1) дисбаланс влади, тобто кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо; 2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний

або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостереженнями; 3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знуцання [6, 8]. Інше визначення робить акцент на тому, що булінг — це своєрідна захисна реакція на дисфункціональне середовище, заснована на бажанні «вижити», зайняти своє місце [9]. Таким визначенням пояснюється природа цього явища.

Суть булінгу вбачають все-таки не в самій агресії або злості кривдника, а в презирстві, зневазі — сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дозволяє кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії. Кривдник надає собі привілеї домінантності, контролю, права виключення та ізоляції жертв. Під поняття «булінг» не підпадають братерське суперництво серед однолітків або імпульсивні агресивні дії потерпілих у відповідь на напад кривдника, які за суттю є спонтанні, недискримінаційні та з невизначеною жертвою. З іншого боку, булінг не включає кримінальні дії, які починалися як конфлікт та розвинулися, тобто серйозне фізичне насильство, погрози такого насильства, напади зі зброєю, вандалізм та інше не є булінгом [6].

Також значну роль у процесі булінгу відіграють спостерігачі, яких за дослідженнями 88% від усіх дітей [4]: частина з них долучається до кривдника, інша, аудиторія, підбурює його до подальшого знуцання, і лише від 10 до 20% намагаються якось допомогти, коли над кимось знуцаються. Потерпілий не здатен ефективно захищати себе, тому певною мірою беззахисний перед кривдником або їх групою. Кривдник не припиняє свої дії після того, коли йому так скажуть батьки чи вчителі, він наступного разу просто «не попадеться на гарячому».

Можна виділити наступні особливості явища булінгу:

- Частіше відбувається в місцях, де контроль з боку дорослих менший або відсутній, — їдальні, коридори, сходи, вбиральні, спортивні майданчики; частіше відбувається в школах, ніж по дорозі в школу чи з неї [4];
- Кривдники та жертви зазвичай одного віку, однак 30% жертв зазначають, що кривдники були дорослішими за них, а 10% — молодшими, що підтверджує принцип різниці влади [4, 5];
- Кривдники-хлопці частіше застосовують фізичну агресію, а дівчата — дражняться, поширюють чутки, ізолюють, ігнорують та виключають жертву [10, 11];

- До хлопців частіше, ніж до дівчат, застосовується як прямий (вербальний, фізичний), так і непрямий (соціальний) булінг [11, 12];
- Половина випадків знущання відбувається «один-на-один», у решті кривдниками виступає вже група дітей [4];
- Знущання найбільш поширені в початковій та середній школі (більше прямого знущання — вербального, фізичного), рідше — у старшій школі, однак з дорослішанням булінг набуває більш прихованого характеру (булінг з боку хлопців помітно зменшується з настанням 15 років, у дівчат — після 14) [11,10];
- У школах з охоронцями порядку значного зниження булінгу порівняно з тими, де такого нагляду немає, не помічено (13% у порівнянні з 16%) [11];
- Школи в непривілейованих районах, школи й класи з учнями з поведінковими, емоційними, навчальними проблемами мають більше випадків булінгу [4] (хоча деякі дослідження спростовують зв'язок між рівнем булінгу та соціоекономічним статусом сім'ї або урбанізацією місця проживання [11]).

Важливим для розуміння явища булінгу серед дітей є визначення їхніх соціальних цілей. Дослідження [1] виявили, що для хлопців переважають мотиви фізичної домінантності, тому вони застосовують фізичні та вербальні напади, що потенційно шкодить почуттю гідності іншої людини. Дівчата замість домінантності більше фокусуються на стосунках, для них є важливим досягнення близьких, інтимних взаємин з іншими.

Види булінгу можна об'єднати в групи вербального, фізичного та емоційного (соціального) знущання, які часто поєднуються для більш сильного впливу. 70% знущання відбувається вербально: принизливі обзивання, дошкуляння, жорстока критика, плямування репутації, висміювання, агресивні зауваження, записки з погрозами застосування насилля, поширення неправдивих обвинувачень, ворожих чуток та пліток. На жаль, кривдник часто залишається непоміченим та непокараним, однак образи не залишаються безслідними для «об'єкта» приниження [6].

Фізичне насильство найбільш помітне, однак складає менше третини випадків булінгу (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, ляпаси, пошкодження та знищення одягу та особистих речей жертви, а також погляди, жести, образливі рухи тіла та міміки обличчя) [6].

Найскладніше зовні помітити емоційне (соціальне) знущання — систематичне приниження почуття гідності потерпілого шляхом

ігнорування, ізоляції, уникання, виключення. Жертви можуть і не знати про чутки, що про них ходять, однак страждати від їх наслідків. Ці методи частіше використовуються дівчатами для навмисного відчуження жертви або руйнування дружніх стосунків. Маніпуляції, залякування, шантаж — це та зброя, яку застосовують до жертви з метою її соціального виключення. Кривдник витрачає багато енергії для підтримки своєї позиції, статусу, влади, контролю і ніяк не для побудови дружніх стосунків [6, 12].

Підліткове середовище поділене на певні групи з різним соціальним статусом, тому гарним прикладом може бути те, як жертву змушують виконувати певні дії для «приєднання» до групи. Це певні ритуали посвячення до групи, часто вони означають перехід від дитинства до дорослості, для якого сучасна підліткова культура ще не виробила відповідних непринизливих правил поведінки [6]. Також часто у спортивних чи інших секціях намір нашкодити та принизити опонентів тощо може бути відповідальністю «рольових» гравців [9]. Так, стосовно приєднання до спортивних команд, музичних, театральних гуртків, до інтелектуальних клубів учнями старшої школи 48% дітей зазначають, що піддавалися хейзінгу (від англ. hazing — злісно насміхатися над новачками), 29% — здійснили потенційно злочинні дії [6].

Необхідно окремо виділити знущання на сексуальному та расистському підґрунті. Як свідчать дослідження, 85% дівчат та 76% хлопців зазнають сексуального булінгу [6]. Він стосується процесу статевого дозрівання (випередження чи запізнення), сексуальної орієнтації тощо та фактично поєднує в собі всі види булінгу: вербальні (погрози сексуального насильства, жарти, принизливі коментарі щодо сексуальної активності жертви), фізичні (торкання, обійми сексуального характеру, смикання нижньої білизни, сексуальні напади) та емоційні приниження (поширення чуток, написання поміток сексуального характеру, наприклад, в роздягальнях, вульгарні жести та «сканування» тіла). Приниження, пов'язані з расою чи національністю, існують в кліматі наявної дискримінації групи людей, де відмінності сприймаються негативно, а принципи гуманної толерантної поведінки не вітаються. Спочатку в дітей виникають стереотипи, узагальнені уявлення щодо груп з певними особливостями, потім розвивається почуття щодо них — упередження, а далі — дискримінація, безпосередня дія, яка принижуватиме того, стосовно кого існують стереотипи та упередження [6]. Так, 25% жертв

булінгу зазначають, що зазнавали утисків саме через расу чи релігію [4].

Інтернет та сучасні технології — вільний простір для кібер-булінгу. Діти створюють веб-сторінки та сайти, де можуть вільно спілкуватися, коментувати, ображаючи інших, поширювати плітки, фотографії особистого характеру та іншу інформацію; також кривдники відсилають електронні листи та повідомлення своїм жертвам, у яких їх всіляко принижують. У такому просторі не існує жодних захисних для жертви бар'єрів — ані часових, ані просторових, тому швидко, лише натисканням кнопки, образлива інформація поширюється серед тисяч людей [10]. Дослідники встановили, що кожна сімнадцята дитина у віці 10–17 років зазнає знущань через Інтернет, причому близько однієї третини з цього числа вважають такі інциденти надзвичайно образливими та принизливими [5].

Таким чином, дослідники булінгу приходять до згоди щодо особливостей та видів цього явища. Існує визначене поняття булінгу, що має чіткі відмінності від інших форм поведінки людей. Дослідники звертають увагу на вікові та гендерні відмінності процесу, особливості належності підлітків до групи, а також розрізняють вербальне, фізичне та емоційне приниження.

1.2. Опис учасників булінгу та їх типи

У процесі булінгу традиційно виділяють кривдника, жертву та спостерігачів. Щодо них у суспільстві існують певні стереотипи, наприклад, кривдник — задиркуватий хлопець, з посередніми успіхами в навчанні та з впливовим статусом серед ровесників, а жертву уявляють беззахисною, замкненою, з вузьким колом друзів та невисоким статусом. Однак типів існує безліч, вони часто поєднуються, наприклад, кривдники бувають більш відповідальними за інших в усвідомленні своєї поведінки та більш чутливими до виправної терапії.

Характеризуючи кривдника як учасника процесу булінгу, виділяють ряд типів поведінки [6,9].

1) Перший з них: дитина зазвичай поводить себе в соціально прийнятний спосіб, піклується про інших, має непогані успіхи в навчанні. Однак іноді поводить себе непередбачувано, нехарактерно, принижує інших учнів, хоча й схильна бути відповідальною та піддається вихованню. Коли така дитина дражниться, що частіше стосується дітей не з кола її друзів, то це схоже на справляння враження на певних учнів.

2) Інший тип кривдника: дитина приваблива, не відчуває браку матеріальних речей, має непогані оцінки, друзів, гарні лідерські якості, але знущається з інших — ніби випадає зі звичайних стереотипів. Це пояснюється тим, що не завжди враження про дитину співпадають з тим, якою вона є насправді, адже багатьом дітям важко справлятися зі своїм персональним розвитком та самоповагою, а тим паче з очікуваннями, що покладають на них батьки та інші люди. Вони ніби вдягають маску хороброї дитини.

3) Наступний «статусний» тип кривдника проявляється у показовості булінгу, намаганні завжди бути на «сцені», завоювати аудиторію спостерігачів, їхні лестощі та підлабузництво. Вони поєднують різні види булінгу та вчиняють їх над у чомусь слабкішими, молодшими або тими, кого так чи інакше недолюблюють. Вони вважають, що їм надано права та повноваження для знущання, та почувують себе добре, поки відчувають владу та перевагу над іншими.

4) Тип кривдника «у повному озброєнні» має стійкі наміри чинити булінг, особливо в разі відсутності сторонніх поглядів, у той же час намагається ввести в оману та всіляко привабити інших, зокрема дорослих. Вони занурюють свої почуття настільки глибоко, що самим їм стає важко їх ідентифікувати. Досить часто добре розуміють стан іншої людини та вміють користуватися цим, помічають вразливі сторони потенційної жертви.

5) І останній тип: імпульсивно-агресивні кривдники, які мають слабкі соціальні навички, абсолютно непередбачувані, агресивні реакції навіть на слабку провокативну поведінку, звинувачують інших, а головне, часто мають проблеми у розвитку, зокрема зі здатністю до навчання. Соціопати, неймовірно небезпечні індивіди, психічно хворі та одержимі своєю персоною та діють виключно з власних мотивів.

У сучасній літературі також розрізняють два типи групи, у які об'єднуються кривдники [6].

1) Перший — це група друзів, які колективно поводяться так, як ніколи б не поводитися поодиноці, стосовно тих, кого вони хочуть виключити або зробити «цапом-відбувайлом». Вони усвідомлюють свій негативний вплив на потерпілого та б'ють, що йому завдають.

2) Другий тип — це «банда кривдників», яка є стратегічним об'єднанням задля досягнення влади, контролю, підкорення та переваги. Вступаючи в групу на початку для почуття поваги та захисту, потім учасники стають настільки прив'язаними до групи, що нехтують власним життям та потребами, не помічають усіх наслідків

своїх дій. Разом з таким ентузіазмом додається брак емпатійності, почуття провини та докорів сумління.

У дослідників існує кілька припущень щодо особливостей булінгу [6]. Зокрема визначають, що кривдники в початкових класах більш популярні та вважаються лідерами, проте після третього класу їхня агресивна поведінка винагороджується однолітками все менше і менше, і впливовими стають ті, хто не займається булінгом. Також вчені наголошують на тому, що кривдники спрямовують свою агресивну поведінку на певну кількість «мішеней», і після того, як вони дізнаються реакції своїх однолітків, ця кількість звужується, і вибір їхніх жертв стає більш постійним. Таким чином вони починають фокусуватися на тих, хто стає хронічними жертвами через свою реакцію на знущання.

Щодо жертв булінгу також існують і міфи. Жертва часто уявляється як беззахисна, слабка дитина з проблемами в стосунках з однолітками, з фізичними чи психічними відхиленнями. Однак дослідження [4] доводять наступні твердження: 1) невідомо, наскільки фізичні, розумові труднощі, мова, зріст, колір шкіри, вага, одяг тощо дитини співвідносяться з вибором жертви; 2) одні лише зовнішні характеристики, що асоціюються з приниженням, мають тенденцію призводити до того, що дитина вважатиметься слабкішою та вразливішою за однолітків; 3) неасертивна, невпевнена в собі, соціально некомпетентна молодь більш схильна до віктимізації; 4) факт наявності друзів, особливо таких, що захистять від кривдників, значно зменшує вірогідність стати жертвою (51% з тих, хто не має друзів, та 11% з тих, хто має більше п'ятих друзів, зазначають, що стали жертвами знущання).

Виділяють кілька типів жертв залежно від реакції на булінг. По-перше, пасивна жертва, схвилювана та незахищена, реагує на знущання плачем, відступає, уникає кривдника, стає «тихою», а така її реакція фактично є винагородою для кривдника, тому цикл насильства продовжується. Вважається, що переважна кількість жертв належить саме до цього типу. По-друге, «провокативна» жертва: вона викликає роздратування, привертає увагу кривдників і однолітків, досягає певного контролю над ситуацією, реагує з проявами як агресивності, так і стурбованості, схвилюваності, вона більш схильна протистояти булінгу, у той час як пасивна жертва уникає або погоджується зі своїми нападниками [11, 10]. Обидва типи менш здатні контролювати свої емоції та сповіщають кривдників про те, що можуть стати легкими «мішенями». Дослідники

[4] також виділяють і хронічних жертв булінгу, які зазнають знущання кілька разів на тиждень, їх 6–10% від дітей шкільного віку. Вони схильні повертатися до кривдників задля продовження встановленого зв'язку, що ініціює новий цикл насильства. Хронічні жертви залишаються такими навіть у разі зміни школи, місця проживання, а також часто приходять до самогубства як єдиного можливого варіанту вирішення ситуації, що склалася. Деякі дослідники [10] виділяють також жертв-кривдників і підкреслюють у них більшу порівняно з іншими жертвами чи кривдниками вірогідність ментального зриву та проблем у розвитку.

Спостерігачі, незважаючи на те, якої позиції дотримуються, фактично беруть участь у процесі булінгу та зазнають впливу. Активна підтримка або підбадьорення кривдника спостерігачами викликає ще сильніші страждання та приниження у жертви, заохочує антисоціальну поведінку кривдника та ставить спостерігачів під ризик втратити чутливість до жорстокості, а тим самим може зробити їх повноцінними кривдниками. Залежно від ступеня прихильності до кривдника виділяють такі типи груп спостерігачів [6] (починаючи з найбільш наближеного до нього): 1) група, наближена до кривдника: послідовники (активно беруть участь у булінгу, але не починають його) — прихильники, пасивні кривдники (підтримують знущання, але не беруть активної участі) — пасивні прихильники, потенційні кривдники (полюбляють спостерігати за булінгом, але не показують відкритої підтримки); 2) група задіяних спостерігачів («це не моя справа») не залучається до жодної сторони, не проявляє ані підтримки, ані схвалення; 3) групі потенційних захисників булінг не подобається, і вони вважають, що мають його спинити, але не роблять нічого; 4) група захисників жертви обурена знущанням та допомагає або намагається допомогти потерпілому. Дослідження [6] підтверджують, що однолітки, задіяні у 85% випадків булінгу, ставляться більш дружньо та з повагою до кривдників, ніж до жертв, беруть активну участь у знущаннях у 48% випадків та втручаються лише в 13% випадків. Існують причини, через які спостерігачі побоюються втручатися в булінг або повідомляти про такі випадки іншим: часто вони просто не знають, що слід робити, уникають завдання їм болю кривдником, бояться стати новою «мішенню» або зробити щось, що тільки ускладнить ситуацію.

Отже, існує доволі чіткий поділ учасників булінгу на кривдника, жертву та спостерігачів, і виділено певні типи поведінки під час булінгу

кожного з них. Проведені дослідження показують характерні особливості потенційних або вже сформованих кривдників чи жертв, різну міру залучення спостерігачів до булінгу, підтверджують існування категорії хронічних жертв. Різноманіття типів поведінки учасників булінгу відображає велику кількість варіантів приниження та здійснення булінгу, пояснюється багатогранністю міжособистісної та міжгрупової взаємодії в дитячому та підлітковому середовищах.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ БУЛІНГУ ДЛЯ ЙОГО УЧАСНИКІВ

2.1. Причини булінгу та фактори ризику різних рівнів

Концепція багаторівневого впливу середовища полягає в існуванні впливу на індивіда факторів різних рівнів: особистісного, сім'ї, школи та групи однолітків, громади та культури. Отже, булінг не починається з ізольованого стану, і тільки складні поєднання факторів цих рівнів створюють передумови для такого явища [1].

Існує багато причин, чому деякі діти здійснюють булінг. Найчастіше виділяють такі [13] причини: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків; бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга, здирство, компенсації за невдачі в навчанні чи громадському житті; через тиск батьків, через жорстоке поводження батьків та відсутність їхньої уваги до дитини. Часто діти вважають знущання способом стати популярними, керувати та мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися. Інші просто заздрять тим дітям, над ким знущаються, а деякі навіть не усвідомлюють почуттів жертви та обсяг шкоди від їхньої поведінки [14]. Однак наголошується, що булінгові поведінці діти навчаються, тобто не бачили б вони моделей жорстокої поведінки серед дорослих, по телебаченню тощо, то таких загрозливих масштабів булінгу можна було б уникнути.

Учені виділяють особистісні фактори, що приводять дитину до проявів булінгу: запальний темперамент, імпульсивність характеру, брак емпатійності, егоїстичне врахування лише власних потреб, перевага бажання досягти контролю та уваги над бажанням створити дружні стосунки [14]. Низька шкільна успішність призводить до зниження самооцінки, а тому є фактором ризику прояву насильства (для хлопців оцінки в школі менш важливі, ніж для дівчат) [15]. Серед причин, що призводять до булінгу, також виділяють

зловживання алкоголем. Діти, які зловживають алкоголем, мають зміни в мозку, що призводять до погіршення здатності вирішувати проблеми, контролювати почуття, управляти гнівом [9].

Поведінка кривдників може бути спричинена такими розладами та порушеннями в розвитку, як синдром дефіциту уваги та гіперактивності, розлад поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад, посттравматичний стресовий розлад, синдром нарцисизму [9, 16, 17]. Опозиційний розлад характеризується запальним, вибуховим гнівом дитини, агресивною вербальною поведінкою, конфронтаційною позицією, зневагою до почуттів інших, а от нарцистичні індивіди можуть бути надзвичайно агресивними, коли відчують, що «важливість їхньої персони» не усвідомлюється чи не цінується іншими [9]. Також можливий розлад поведінки — модель постійної хронічної соціально деструктивної поведінки, що проявляється в браці соціальної свідомості і є результатом комбінації чинників — генетичної специфіки, пошкодження мозку, викликаними оточенням травмами та закріпленими моделями поведінки [9]. Однією з причин появи агресивної поведінки може бути синдром дефіциту уваги та гіперактивності — розлад поведінки в дітей, що виявляється в проблемах фокусування уваги, схвильованості та нервозності, неувважності, імпульсивності, гіперактивності. Такий розлад зустрічається в 2–3 рази частіше в хлопців, ніж у дівчат, та охоплює 4% дітей віком 9–17 років (протягом 6 місяців). Не менш серйозним є біполярний розлад — психічна хвороба, що характеризується періодичними депресіями, маніями або поєднанням обох, а головне викликає, на відміну від змін настрою, погіршення нормального соціального функціонування в школі, з однолітками та вдома в сім'ї [16]. Навіть просто при дефіциті уваги імпульсивність стає причиною руйнівної поведінки дітей, з кого згодом виростають педагогічно занедбані підлітки. За деякими експертними оцінками, гіперактивних дітей в Україні від 50 до 150 тис [17].

Потенційні жертви також можуть мати певні особистісні особливості, які помічаються однолітками, через що ці діти стають легкими «мішенями» для кривдників. Серед них фізичні недоліки чи зовнішність, особливості поведінки (замкненість чи настирливість), погані соціальні навички, хвороби, низький інтелект та труднощі в навчанні, а також перелічені вище розлади поведінки [15].

До сімейних факторів, що можуть викликати булінг, відносять брак близьких стосунків у батьків з дитиною або у сім'ї, слабкий або занадто сильний контроль над дитиною, ігнорування її

потреб, прийняття та моделювання агресивної поведінки батьками чи іншими значущими дорослими, неповну сім'ю [14]. Австралійські дослідники доводять, що кривдники менш емпатійні, менш здатні підтримувати стосунки, зі слабкими соціальними навичками, а також, базуючись на відповідях досліджуваних кривдників, частіше походять із дисфункціональних сімей. Їхні батьки схильні часто критикувати та суворо контролювати їх. Датські дослідники знайшли зв'язок між жорстокими фізичними покараннями та булінгом. Американські дослідження показали частіші прояви булінгу в хлопців, щодо яких батьки застосовують фізичне покарання та насильство [4, 18]. Аналіз американського дослідження доводить, що неприйняття батьками є найбільш впливовим фактором появи проблемної поведінки підлітків (фактор середнього рівня — стосунки в сім'ї) [19].

Дослідження доводять також і міжгенераційний зв'язок: у батьків, які здійснювали булінг у шкільному віці, діти більш схильні також знущатися над однолітками. Крім того, у сім'ях, де батьки або один з них зловживають алкоголем, наркотиками чи іншими небезпечними речовинами, діти мають серйозний ризик залишитися без опіки батьків, зазнавати емоційного, фізичного та сексуального знущання і навіть самим почати вживати алкоголь чи наркотики. Такі батьки менш здатні забезпечувати фізичну та емоційну стабільність, якої потребують діти дорослішаючи. Такі діти часто відчують непостійність догляду та страх за власну безпеку, що спричиняє серйозні порушення процесів дозрівання мозку, шкода від яких проявляється протягом всього життя [9]. Статистичні дані по Україні показують: серед неповнолітніх правопорушників 21% — сироти, 56,2% виховувалися в неповних сім'ях низького матеріального статку [17]. Португальські вчені теж віднайшли зв'язок між схильністю до булінгу та походженням з низьких соціальних прошарків [20]. Існують деякі особливості сімей, у яких зростають жертви булінгу: фінансові чи сімейні проблеми, занадто часті втручання у вирішення проблеми дитини, через що вона не має змоги розвинути власні соціальні навички вирішення проблем та розв'язання конфліктів, залежність дитини від підтримки батьків, брак інших соціальних навичок та позитивних прикладів поведінки у батьків.

Збільшення агресивної поведінки серед груп однолітків призводить до збільшення кількості випадків булінгу [21]. Дослідники відзначають, що створення груп підлітків неминуче супроводжується проявами агресії, адже таким чином

між дітьми встановлюються ієрархічні стосунки, з'ясовуються статусні переваги. Тому дорослішаючи, діти сприймають агресивні дії як менш негативні. Це також пояснюється тим, що задля відчуття відокремленості від батьків підлітків приваблює та молодь, яка має характеристики незалежності (агресія, неслухняність), на відміну від тієї, яка поводить себе слухняно та поступливо [1]. Так, японські дослідники, за результатами опитування школярів, назвали психосоціальними факторами булінгу вплив на підлітків девіантних однолітків та слабкий контроль над власною імпульсивністю та агресивністю [20]. Однак багато дітей здійснює булінг над однолітками для того, щоб продовжувати залишатися в групі, а це досить часто суперечить їхнім внутрішнім мотивам. Такі «призи» булінгу, як підвищення статусу серед однолітків, аплодисменти, сміх, схвалення, тільки підбурюють та заохочують учасників булінгу до наступної подібної поведінки.

Факторами підвищеного ризику прояву жорстокої поведінки є досвід попередньої агресивної чи жорстокої поведінки, зазнавання у минулому фізичного чи сексуального насильства, піддавання насильству вдома чи в громаді, генетичні фактори (сімейна спадковість), вплив жорстокості в медіа (телебачення, фільми, інтернет), вживання наркотиків або алкоголю, наявність вогнепальної зброї вдома, комбінацію стресогенних соціо-економічних факторів сім'ї, пошкодження мозку тощо [22]. Також проживання в районах з низьким рівнем безпеки призводить до посилення булінгу, у той час як позитивні моделі поведінки серед дорослих мають зворотній вплив [21]. 57% неповнолітніх, які відбувають покарання в системі Державної кримінально-виконавчої служби України, не вміють ні читати, ні писати, що говорить про значну соціально-педагогічну занедбаність «проблемних» дітей, адже замість батьків та школи дитину виховує вулиця [17].

Телебачення, де часто показують жорстокі фільми та насильство, має дуже серйозний вплив на формування ціннісної системи та поведінки дитини. Десятки досліджень [9, 22] впливу телебачення на дітей та підлітків підтверджують, що діти поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті. Телебачення, фільми та ігри стимулюють сфери значущості та впливовості, сферу сприйняття нового досвіду дитини. Багато підлітків після перегляду сюжетів з картинами жорстокості, агресивності, самогубств ідентифікують себе з такими героями і діють

відповідно. Діти з проблемами розвитку та поведінковими розладами ще більш сприйнятливі до жорстокості на екрані. Недавні дослідження [9] виявили прямий зв'язок між кількістю годин, проведених перед телевізором, та булінговою поведінкою. Крім того, це забирає час дитини, вільний для пізнання та розвитку соціальної свідомості завдяки спілкуванню з іншими дітьми та дорослими. За роки, проведені в школі, середньостатистична дитина бачить по телевізору 8000 вбивств та 100 000 актів насильства. Крім того, дослідники дійшли висновку, що телебачення пропагує розбещеність, адже в 91% епізодів, що показують сексуальний зв'язок між чоловіком та жінкою, партнери не одружені [7].

Вплив шкільного середовища вважається дуже важливим у створенні умов для здійснення чи припинення булінгу в школах. Ставлення адміністрації, вчителів до стосунків показує їхнє прийняття чи неприйняття певних моделей поведінки дітей. Як говорилося раніше, багато вчителів ігнорує булінг, а тому кривдник не отримує відповідного покарання за свої дії, що продовжує цикли насильства. Брак супервізії та нагляду в місцях підвищеної небезпеки в межах шкільної території «розв'язує» руки кривднику. Через відсутність певних покарань та санкцій за булінг у дітей відбувається злам внутрішнього контролю, пригнічуються відчуття провини, перебільшуються негативні властивості жертви та позитивні — кривдника. Це приводить до таких змін світосприйняття, які підсилюють стереотипи, упередження та дискримінацію.

Та нарешті культуральні фактори, які включають засади функціонування суспільства, особливості підтримання та встановлення стосунків в сім'ї та між однолітками, прийнятні методи вирішення конфліктів та досягнення порозуміння, особливості гендерних стосунків та ролей, особливості соціальної свідомості та соціальних цілей людей, соціальних прошарків та взаємодії різних соціальних груп. Міжкультуральне порівняння причин та наслідків булінгу серед молоді різних країн світу не показує значних відмінностей, однак ці фактори не слід нівелювати. Культури європейські та азіатські (Заходу та Сходу) мають багато значних відмінностей, що стосуються структури та функціонування суспільства.

Таким чином, дослідники розрізняють передумови булінгу, які спричиняють агресивну чи віктимну поведінку в дітей. Вони виходять з поділу таких факторів ризику на особистісні, сімейні, групові, шкільного середовища, громади чи району та культурні. Їхнє поєднання дає

складний індивідуальний набір чинників, що зумовлюють булінг.

2.2. Наслідки булінгу

Жертви булінгу зазнають чимало страждань, окрім збентеження та образи на кривдників чи спостерігачів. Часто вони відчувають психологічне та фізичне виснаження чи приниження, пропускають заняття, не можуть концентруватися на шкільних заняттях. Жертви мають низьку самооцінку, впевненість в собі та відчуття безпеки, а їхня віктимізація часто призводить до депресії, самотності та суїцидальних думок, причому ці наслідки можуть проявлятися протягом багатьох років [4], тому чим швидше буде покладений край знуцанням, тим краще у довгостроковій перспективі для жертви. Академічна успішність потерпілих від булінгу, безперечно, також зазнає змін (оцінки погіршуються, частішають пропуски занять, бракує концентрування на навчанні). Цікаво, що в середньому оцінки тих, хто зазнає принижень, порівняно з іншими погіршуються, однак серед потерпілих все-таки кількість тих, хто отримує гарні оцінки, переважає над тими, хто вчиться погано [21, 11].

Учні-жертви різних видів булінгу в школі частіше показують моделі поведінки, що відмінні від тих, якими користуються інші діти. Серед них — побоювання нападів, прогул занять, уникання небезпечних місць (сходи, їдальня, подвір'я, вхід до школи, коридори, санвузли), відмова від участі в додаткових гуртках, секціях тощо, навіть носіння зброї (4% жертв та 1% інших дітей), участь у бійках (15% у порівнянні з 4%). Останніми роками відсоток учнів, які не почувають себе у безпеці у школі чи дорогою в навчальний заклад чи з нього, збільшується, так само, як і кількість тих, хто уникає певних місць у школі задля власної безпеки, та тих, хто зазначає наявність «вуличних банд» у школі [11, 23]. Австралійські дослідження [4] показують, що 5–10% учнів залишаються вдома задля уникнення булінгу; дівчата та хлопці, з яких знуцаються хоч раз на тиждень, мають гірше здоров'я, частіші спроби самогубства, страждають від депресії, соціальної дисфункції, тривожності та безсоння. Більше того, наслідками зазнавання знуцань в школі можуть бути зловживання алкоголем, наркотиками, паління або інша небажана поведінка.

Віктимізація внаслідок булінгу часто передують агресивній поведінці. Жертви знуцання вдаються до агресії як відплати за страждання та більш схильні відповідати на негативну поведінку в антисоціальний спосіб. Деякі дослідження [11]

доводять, що соціально «виключені» хлопці більш схильні продовжити один акт агресії наступним, ніж ті хлопці, хто не мав досвіду виключення з групи. Важливо визнати серйозні довгострокові наслідки для тих, хто знущується. Кривдники у школі зазвичай стають агресивними дорослими, для яких є більшою вірогідністю бути багаторазово засудженими за злочинні дії [17, 4].

Щодо спостерігачів, то булінг може викликати у них почуття тривоги чи страху. Спостерігання булінгу призводить до порушення почуття ввічливості та коректності, вони змінюються на нетолерантність, фальшиві відчуття уповноваження та свободи завдавати шкоди іншим, пригнічуються співчуття, емпатії, сором. Таким чином порушується здібність дітей спілкуватися, вести переговори та йти на компроміс — необхідні засади для вирішення проблем, владнання конфліктів та примирення. Крім того, навчальну атмосферу отруєно знуцаннями, особливо якщо немає ефективного втручання в ситуацію. До речі, учні зазначають, що 71% вчителів чи інших дорослих у класі ігнорують випадки булінгу [14]. Свідки булінгу бачать, що дії насильника не тягнуть покарання, а тому частіше використовують агресію в майбутньому [6].

Булінг у школах часто набуває більш жорстоких форм, які підпадають під кримінальне законодавство країни, тобто спостерігається безпосередній зв'язок між булінгом та насильством у школі. У школах з частими випадками булінгу підвищується ризик бійок з тяжкими наслідками, сексуальних та інших нападів, псування майна, застосування вогнепальної чи іншої зброї [23]. Дослідження в американських школах показало такі результати: було опитано 500 старшокласників, які, коли їх попросили виділити потенційно агресивного однокласника, загалом назвали хлопця, при чому який був жертвою булінгу, а не кривдником (79% назвали хлопця, 29% уявляють як хлопця, так і дівчину, і тільки 2% — лише дівчину; 75% вказали на жертву булінгу). І це підтверджується такими даними: дві третини з 37 пострілів, здійснених у школах США з 1974 по 2000 рік, були зроблені дітьми, кого переслідували, принижували чи залякували [24].

Необхідно підкреслити, що міжкультуральні дослідження [21] явища булінгу показують, що серед молоді 25 країн світу негативний зв'язок між участю у булінгу — як жертва, кривдник чи спостерігач — та психологічними змінами однаковий.

Деякі жертви знуцань настільки страждають, що закінчують або намагаються покінчити з життям самогубством. Буліцид (від англ.

bullycide) — поняття, яке означає здійснення самогубства жертвами знуцань у школі з метою припинення страждань. Дослідження [6] показують, що не тільки жертви знуцань вдаються до самогубства, але часто і кривдники, при чому вже в дорослому віці. На початку 80-х років у Норвегії сталося кілька випадків самогубства хлопчиків, які були жертвами жорстоких знуцань. Ці трагічні події мобілізували країну на започаткування загальнонаціональної програми боротьби з булінгом [5].

Отже, наслідки булінгу, окрім короткострокового впливу, мають також серйозну довгострокову дію, що може проявлятися як у жертв, так і в кривдників протягом навіть дорослого життя. Негативного впливу зазнають і спостерігачі, а також загалом навчальна атмосфера в класі та школі. Невід'ємним наслідком поширення булінгу серед дитячого середовища є перехід до агресивних дій, які носять злочинний характер, що викликає небажані негативні тенденції у функціонуванні молодіжного середовища та суспільства загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Espelage Dorothy Lynn, Swearer Susan M. *Bullying in American Schools: A Social-ecological Perspective on Prevention and Intervention*. — Lawrence Erlbaum Associates, 2004. — p. 385.
2. Conn Kathleen. *Bullying and Harassment: A Legal Guide for Educators*. — Association for Supervision and Curriculum Development, 2004. — P. 218.
3. Juvonen Jaana, Graham Sandra. *Peer Harassment in School: The Plight of the Vulnerable and Victimized*. — Guilford Press, 2001. — P. 440
4. Sampson Rana. *Bullying in schools. Problem-oriented guides for police, Problem-oriented guide series, guide 12*. — U.S. Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services, 2008. — P. 49.
5. *School-based Anti-Violence Program, 1996 / Centre for Children and Families in the Justice System*. — Available from <http://www.lfcc.on.ca/bully.htm>.
6. Coloroso Barbara. *The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence*. — Canada, 2002. — P. 218.
7. Богуславська Анастасія. *Насильство у школі // «Україна молода», 24.04.2007*. — Доступний з <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933/>.

8. Olweus Dan. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do.* — Blackwell Publishing, 1993. — P. 140.
9. Halstead David. *The bully around the corner: changing brains — changing behaviours.* — Brain Power Learning Group, Canada, 2006. — P. 151.
10. Bolton Jose, Stan Graeve. *No room for bullies: from the classroom to cyberspace.* — 1st ed. — Boys Town, NE: Boys Town Press, 2005. — P. 217
11. DeVoe J. F., Kaffenberger S. *Student Reports of Bullying: Results From the 2001 School Crime Supplement to the National Crime Victimization Survey (NCES 2005-310)* — U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2005. — P. 31.
12. Besag Valerie E. *Understanding Girls' Friendships, Fights and Feuds: A Practical Approach to Girls' Bullying.* — Open University Press, 2006. — 237 pgs.
13. Служба соціального забезпечення в сфері освіти. Булінг. — Доступний з <http://www.education-support.org.uk/russian/parents/education-welfare-service/bullying/>
14. Garrett Anne G. *Bullying in American schools: causes, preventions, interventions.* — McFarland, 2003. — P. 172.
15. Зиновьева Н. О., Михайлова Н. Ф. *Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации.* — СПб.: Речь, 2003 — 248 с.
16. *Emotional and behavioural disorders of children and adolescents/ World mental health day. A Global World Mental Health Education Program of The world Federation for Mental Health,* 2003.
17. Діти за ґратами — суспільство хворе, «Социум» 28.10.2008. — Доступний з http://www.uwtoday.com.ua/socium.php?pos_id=93.
18. Полтавец В. И., Первый В. С., Жабо-крицкий С. В. *Агрессивное поведение при расстройствах личности. Монография* — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. — 80 с.
19. Loeber R, Stouthamer-Loeber M. *Family Factors as Correlates and Predictors of Juvenile Conduct Problems and Delinquency, 1986 / National Criminal Justice Reference Service, Abstracts.* — Available from <http://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=105152>.
20. Кон И.С. *Что такое буллинг и как с ним бороться? «Семья и школа», 2006, № 11.* с. 15-18. — Доступний з <http://www.neuro.net.ru/sexology/infor178.html>.
21. Eisenberg Marla E., Aalsma Matthew C. *Bullying and peer victimization: Position paper of the society for the adolescent medicine// Journal of Adolescent Health 36 (2005).* — P. 88-91.
22. *Facts for family / American Academy of Child and Adolescent Psychiatry.* — Available from — http://www.aacap.org/cs/root/facts_for_families/bullying http://www.aacap.org/cs/root/facts_for_families/understanding_violent_behavior_in_children_and_adolescents http://www.aacap.org/cs/root/facts_for_families/children_and_tv_violence.
23. *Indicators of School Crime and Safety/U.S. Departments of Education and Justice/ Kaufman, P. and others. NCES 1999-057/NCJ-178906* Washington, D. C.: 1999. — P. 156.
24. Baker Linda, Cunningham Allison, Male Cindy. *Peer-to-peer aggression in residential settings: increasing understanding to enhance intervention.* - Centre for Children and Families in the Justice System, 2002. — P. 17.